

ORHON YAZITLARINDA BİRLEŞİK SÖZCÜKLER

Yasemin ÇÜRÜK*

Öz

Birleştirme yöntemi, Türkçede en çok kullanılan yöntemlerden biridir. Sadece Türkiye Türkçesinde değil, Eski Türkçede de birleştirme yönteminden yararlanılmıştır. Bu çalışmada, Orhon Yazıtları'nda yer alan birleşik sözcükler incelenmiştir. Birleşik sözcükler öncelikle yapısal açıdan ele alınmıştır. Birleşikleri oluşturan bileşenlerin kök, türemiş ya da birleşik yapıda olup olmadığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Buna göre birleşik sözcükler tümleyen, niteleyici ve sıralı birleşik olarak üç gruba ayrılmıştır. Ayrıca birleşik sözcükler iç merkezli ya da dış merkezli olmaları bakımından da değerlendirilmiştir. Son olarak birleşik sözcükler anlamsal açıdan incelenmiştir. Birleşik sözcükleri oluşturan bileşenlerin anlamsal açıdan nasıl değişimlere uğradıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Birleşik Sözcük, Sözcük Türetme, Orhon Türkçesi, Anlambilim, Biçimbilim.

COMPOUND WORDS IN ORKHON SCRIPT

Abstract

Compounding is one of the most used methods for word-formation in Turkish. Not only for Modern Turkish, it has also benefited from compounding method in the Old Turkic. For this reason, in this study, compound words in Orkhon Scripts are examined. Compound words have been examined constructionally. It has been determined whether the components forming the associations are in the root, derived or compound structure. The compound words were tried to be classified at the same time. Accordingly, compound words are divided into three groups as

* Dr. Öğr. Üyesi, Doğu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

e-posta: yasemincuruk@gmail.com

Geliş/Received: Mart/March 2018, Accepted/Kabul: Nisan/April 2018

subordinative, attributive and coordinative. In addition, compound words have also been assessed for being endocentric or exocentric. Finally, compound words have been studied semantically. It has been determined how the components forming compound words undergo changes in terms of semantics.

Keywords: *Compound Word, Word-formation, Old Turkic, Semantic, Morphology.*

Giriş

Yeni kavramların ortaya çıkması, yeni keşifler yapılması ya da ortaya çıkan hastalıklar, çiçekler, ara renkler vs. için yeni sözcükler türetmek gerekmektedir. Türkçe eklemeli bir olduğu için öncelikle ekle türetme yoluna gidilmektedir. Ancak kimi zaman kavramı karşılaması için sözcük türetirken eklerin, verilmek istenen anlamı tam karşılamaması sonucu birden fazla sözcüğün birleştirilmesi yoluna gidilir. Türkçede birleştirme yöntemi, en az ekle türetme kadar sık kullanılan bir yöntemdir. Buna göre birleşik sözcükler, iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşur (Ağakay 1943: 33, Özel 1977: 49, Lieber 2010: 43). Bazı araştırmacılar birleşik sözcüklerin bileşenlerinin eksiz birleştiğini belirtmişlerdir (Ağakay 1943: 33, Bauer 2004: 32). Bazı araştırmacılara göre ise birleşik sözcüklerin anlamı, bileşenlerin anlamının toplamıdır ya da bileşenlerin anlamından bağımsızdır (Ganiyev 2010: 33). Bazı araştırmacılar ise birleşik sözcüğü, iki unsur içeren ve ilk unsuru hem kök hem öbek hem de bir sözcük olabilen, ikinci unsuru ise sözcük ya da kök olan bir sözcük olarak tanımlamıştır (Plag 2003: 134). Sonuçta birleşik sözcük, en az iki sözcükten oluşan, kimi zaman anlamı bileşenlerinin toplamı olan ya da tamamen farklı bir anlama gelen, ekli ya da eksiz birleşen yapılar olarak tanımlanabilir.

Birleştirme yöntemi, Türkçenin sözcük türetmede yararlandığı yöntemlerden biridir ve birleşik sözcükler bakımından Eski Türkçe döneminden günümüze kadar ortaya konulmuş metinler incelendiğinde birleştirme yöntemiyle türetilmiş sözcüklerin çokluğu görülecektir. Buna göre Eski Türkçe üzerine yapılmış gramer çalışmalarda birleşik sözcüklerle ilgili bilgiler aşağıda yer almaktadır:

Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde birleşikleri, iki alt başlıkta ele almıştır. Ona göre birleşikler, bağımlı ve sıralama olmak üzere ikiye ayrılır. Bağımlı birleşikler, birleşik adlar, zarflar ve eylemlerden oluşurken, sıralama birleşikleri ikilemeli (sıralı) birleşiklerdir (2016: 93). Tekin, birleşikleri ele aldığı bu bölümde örneklere de yer vermiştir, ancak açıklama yapmamıştır.

Gabain ise *Eski Türkçenin Grameri*'nde birleşikleri kelime grupları içinde değerlendirmiştir. Hatta birleşikleri oluşturan bileşenlerin ek alıp almadığına ve birleşige gelen eklerin nasıl geldiğine değinmiştir. *kül tigin+kä* örneğinden yola çıkarak eki ikinci unsurun aldığını belirtmiştir. Kimi zaman iki unsurun da durum ve çokluk ekleri alabildiğinden de bahsetmiştir. Hatta birleşik sayı adlarına da çalışmasında yer vermiştir (Gabain 2000:107-108).

Eraslan; birleşik sözcükleri, en az iki kelimedenden oluşan ve bu kelimelerin ortak bir anlama karşılık gelmesiyle ortaya çıkan veya belli bir kişiyi karşılayan sözcükler olarak tanımlamıştır (2012: 122).

1. Orhon Türkçesinde Birleşik Sözcüklerin Yapıları

Türkiye Türkçesinde birleşik sözcükler incelendiğinde birleşik sözcükleri oluşturan bileşenlerin 9 farklı yapıda olduğu görülmektedir (Çürük 2017: 83). Orhon Yazıtları'ndaki birleşik sözcükler incelendiğinde ise 4 farklı yapıda örnekler bulunmaktadır:

1.1. kök+kök

Birleşik sözcükleri oluşturan bileşenlerin bu yapıda olduğu çok örnek vardır. Bu örneklerin çoğunluğunu yer adları oluşturmaktadır. Bir kısmı da sayı adlarıdır. Ayrıca kök durumunda olan birinci sözcük genelde sıfattır: *Ƙara Ƙum* (T B 7), *Biş balıƘ* (BK D 28), *Çoğay yış* (KT G 6), *Altun yış* (T D 3), *benğü taş* (KT G 12), *Ƙonıy yıl* (KT KD 1), *biş tümen* (BK D 25), *bir kırƘ* (KT K 2), *tört yigirmi* (BK D 15), *bir otuz* (KT D 32), *Kök Türk* (KT D 3), *Ötüken yış* (KT G 3), *Yinçü Ögüz* (KT G 3), *Temir Ƙapığ* (KT G 4), *Toğuz Ögüz* (KT G 2), *Tinsi Ögü* (T G 3).

<i>Ƙara Ƙum</i>	<i>Biş balıƘ</i>	<i>Altun yış</i>
<i>Kök kök</i>	<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>
<i>Sıfat ad</i>	<i>sıfat ad</i>	<i>ad ad</i>

1.2. kök+türemiş

Bu yapıdaki birleşik sözcüklerde bileşenlerden ilki türemiş, ikincisi kök olarak birleşimde yer alır. *Orhon Yazıtları*'ndaki birleşik sözcükleri bu bakımdan incelediğimizde karşımıza çıkan tek örnek *ilteber* (BK D 40)'dir.

1.3. türemiş+kök

Bu yapıdaki birleşiklerde ilk bileşen türemiş, ikincisi ise kök hâlinindedir. Bu yapıda iki örnek tespit ettik: *Yaşıl Ögüz* "ırmak adı"(KT D 17), *Ataman Tarkan* (BK G 14).

1.4. birleşik sözcük+kök

Bu yapıda karşımıza çok örnek çıkmamıştır. İlk bileşen birleşik sözcüktür, ikincisi kök sözcüktür: Bu yapıda tespit ettiğimiz örnekler kişi adlarıdır: *İltiriş Kağan (KT D 11)*, *İlbiğe Katun (KT D 11)*.

2. Birleşik Sözcüklerin Sınıflandırılması

2.1. Tümleyen (Subordinative)

Baş öge-tümleç ilişkisi, bileşenler arasında paylaştırılan bu birleşiklerde ilişki anlambilimsel bir boyut taşımaktadır (Scalise ve Bisetto 2011: 45). Yani bileşenlerden biri diğerinin nesnesi olarak birleşimde yer alır (Lieber 2010: 47). Bu birleşikler iki alt gruba ayrılır: iç merkezli tümleyen birleşikler, dış merkezli tümleyen birleşikler.

2.1.1. İç Merkezli (Endocentric) Tümleyen Birleşikler

Bu birleşiklerde baş öge vardır: *konı yıl (KT KD 1)*, *Çoğay yış (KT G 6)*, *Altun yış (T D 3)*, *bengü taş (KT G 12)* gibi örnekler iç merkezli tümleyen birleşiklere örnek teşkil eder.

2.1.2. Dış Merkezli (Exocentric) Tümleyen Birleşikler

Bu birleşiklerde baş öge, birleşimin dışındadır: *İltiriş Kağan (KT D 11)*, *İlbiğe Katun (KT D 11)* gibi gerek kişi adı gerekse unvan adı olan bazı örneklerde baş öge birleşimin dışındadır. Eski Türklerde bir kişiye ad verirken o kişinin yaptığı eyleme, kahramanlığına göre ad verilmiş olması bu tür birleşiklerin özellikle de kişi adlarında daha çok karşımıza çıkmasının en önemli sebebidir. Zira Eski Türkçede bu tür birleşik adların sayısı çoktur.

2.2. Niteleyici (Attributive)

Bu tür birleşiklerde bileşenlerden biri niteleyici, diğeri nitelenen konumundadır (Lieber 2010: 47).

2.2.1. İç Merkezli Niteleyici Birleşik Sözcükler

İç merkezli birleşiklerde baş öge vardır ve baş öge geçirimli olma özelliğine sahiptir: *Qara kum (T B 7)*, *Biş balıq (BK D 28)*, *Çoğay yış (KT G 6)*, *Altun yış (T D 3)* bu birleşiklere örnektir.

2.2.2. Dış Merkezli Niteleyici Birleşik Sözcükler

Bu birleşiklerde baş öge dışardadır. *Bökli Çöl[l]üg il (KT D 4)* bu birleşik türü için tespit ettiğimiz tek örnektir.

[Bökl]s+[Çöllüg]s = [Bökl Çöllüg]s il

2.3. Sıralı (Eşitsel / Coordinative)

Sarı'nın eşmerkezli olarak (2016: 212) adlandırdığı sıralı birleşiklerde bileşenler birleşme sürecine eşit olarak katkı sağlar. Bileşenler arasında yöneten- yönetilen, baş-yardımcı gibi bir ilişki yoktur: *arkış tirkış* (KT G 8) sıralı birleşiklere örnektir.

3. Birleşik Sözcüklerin Bileşenlerinin Anlamsal Özellikleri

Birleşik sözcükler, en az iki sözcüğün birleşmesi sonucu ortaya çıkan yapılar olduğu için kimi zaman birleşme sürecinde bileşenler anlamlarını korurken kimi zaman metaforik kimi zaman da metonimik anlam kazanır ve birleşim sürecine bu şekilde katkı sağlar.

Birleşik sözcükler, anlamsal özellikleri bakımından 4'e ayrılır:

- İki ögesi de anlamını koruyan birleşiksözcükler
- Metafor yoluyla oluşan birleşiksözcükler
- Metonimi yoluyla oluşan birleşiksözcükler
- Metafor ve metonimi yoluyla oluşan birleşik sözcükler (Çürük 2017: 122).

Orhon Yazıtları'nda hem metafor hem de metonimi yoluyla oluşmuş örnek tespit edilememiştir.

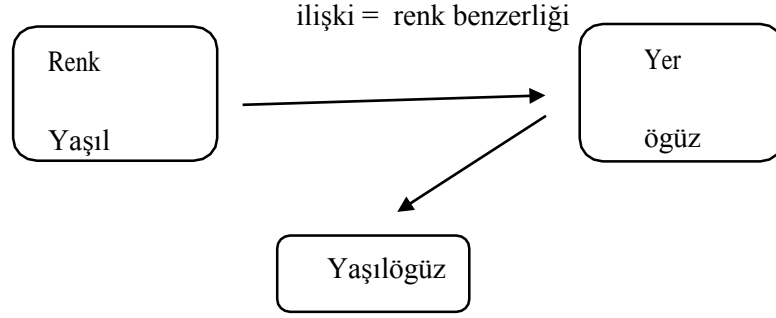
3.1. Eski Türkçede İki Ögesi de Anlamını Koruyan Birleşik Sözcükler

İki bileşen de kendi anlamını korur ve böylelikle anlam birleşmesi sonucu bu birleşik sözcükler ortaya çıkar: *benğü taş* (KT G 12), *Ötüken yış* (KT G 3), *Çoğay yış* (KT G 6).

3.2. Metafor Yoluyla Oluşan Birleşik Sözcükler

Metafor, bir varlığın anlamının başka bir varlığa aktarılması anlamına gelmektedir. Metaforda esas olan benzerliktir. Metafor dilin yanı sıra, düşünce ve eylemde de yaygındır (Lakoff-Johnson 2015: 27).

Eski Türkçedeki bazı birleşik sözcükler metafor yoluyla oluşmuştur. Özellikle yer adları, renk adları, bitki adları metafor yoluyla ortaya çıkmıştır. Ancak Orhon Yazıtları'nı taradığımızda çok fazla örnek tespit edilememiştir. Bunun en önemli sebebi metnin niteliği olabilir.

Tablo 1: Bileşenler arasındaki metaforik ilişki

3.3. Metonimi Yoluyla Oluşan Birleşik Sözcükler

Metonimide benzerlik unsuru yoktur. Metaforda iki kavram alanı arasında ilişki kurulurken metonimide tek bir kavram alanı vardır. Metonimide tek bir alan içinde bağlantı kurmak esastır. Yani metonimi, bir varlığı göstermek amacıyla başka bir varlıktan yararlanmaktır (Kövecses 2010: 172).

Metonimide, parça-bütün ilişkisi (synecdoche) (bütün için parça, parça için bütün), iç-dış ilişkisi, içerik-kap ilişkisi, ürün-üretici ilişkisi / eser-yazar ilişkisi, yer-kurum ilişkisi, kurum-insan ilişkisi, yer-olay ilişkisi önemlidir (Saeed 2003: 253).

Orhon Yazıtlarında geçen *Temir Kapıg* (KT G 4) örneğinde kapıg sözcüğü kullanılıp geçitten bahsedilir. *Temir Kapıg*¹, bir geçittir. Bu örnekte parça-bütün ilişkisinden bahsedilebilir. Ancak Ölmez, *Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları* adlı bildirisinde *Temir Kapıg* ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “Çince metinde iki kez görülen *Demir Kapı geçidi ilk geçtiği yerde ayrıntılı olarak tanımlanır: Buhara ve sonra da Kusana'dan öteye giden Xuanzang 300 li (150 km) sonra dağların arasından geçer ve Demir Kapı'ya girer. Dorukları dar ve tehlikeli, demir filizleri içeren kayalıkların bulunduğu bir yerdir. Bu kayaların üzerine bir kapı inşa edilmiş, kapının da üzerine birçok demir zil*

¹ “Demirkapı, muhtemelen Orta Asya’da Baysun dağ silsilesinde, 10-18 m. genişliğinde ve 3 km. uzunluğunda olan, Buhara ve Semerkant’tan Belh’e giden ana yol üzerinde yer alan geçittir.”
(<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d090154>)

takılmıştır. Demir Kapı denmesinin nedeni budur. Burası Türklerin uçtaki hisarıdır. Demir Kapı'dan öteye gidilince Toharların ülkesine ulaşılır.”

Yapılan bu açıklamaya göre kapı, geçiti temsil eder. Geçit ile kapı arasında benzerlik söz konusu değildir. Burada kapı geçitin bir parçasıdır.

Sonuç

Eski Türkçe dönemi metinleri incelendiğinde Orhon Türkçesi metinlerindeki birleşik sözcüklerin Uygur Türkçesindeki birleşik sözcüklerden daha az olduğunu görürüz. Bunda Uygurların, yerleşik hayata geçmelerive medeniyet açısından gelişme sağlamalarının etkisi büyüktür, çünkübu gelişmelerin sonucundayeni sözcüklere duyulan ihtiyaç artmış ve böylelikle yeni sözcükler türetme yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte Orhon Yazıtları'nda tespit edilen örnekler de azımsanamaz. Elde edilen örnekler, daha yer adları, unvan adları da olsa birleştirme yöntemini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte bu çalışmada yapılan tespitler şöyle sıralanabilir:

- Çok sayıda örnek olmasa da birleşik sözcükleri oluşturan bileşenlerin metaforik ya da metonimik anlam kazanması Türkçenin eskiliğinin göstergesidir.
- Bu çalışma gösteriyor ki birleştirme yöntemi, ekle türetme yöntemi kadar eski bir yöntemdir. Yani Türkçe daha önceden işlenmeye başlanmış bir dildir.
- Birleşik sözcüklerin yapılarının incelendiği bölümde, birleşği oluşturan bileşenlerden birinin yine birleşik sözcük olması da ilginç bir tespittir.
- *bir kırk “31” (KT K 2), dört yigirmi “14” (BK D 15), bir otuz “21” (KT D 32)* şeklinde birleştime yoluyla türetilmiş sayı adlarının yanında *otuz artuğu sekiz “38” (BK G 2), otuz artuğu tokuz “39” (BK G 2)* gibi farklı örnekler de dikkat çekicidir.
- *Orhon Yazıtları*'nda tespit ettiğimiz örnekler çoğunlukla yer, unvan ve kişi adlarından oluşur. En çok örnek yer adlarına aittir.

Sonuç olarak birleştirme yöntemi Türkçenin her döneminde, çok kullanılmış bir yöntemdir.

KISALTMALAR

- B Batı
BK Bilge Kağan Yazıtı
D Doğu
G Güney
K Kuzey
KD Kuzeydoğu
KT Kültigin Yazıtı
T Tonyukuk Yazıtı

KAYNAKÇA

- AĞAKAY, M. A. (1943). *Türkçe Felsefe Terimlerinin Dil Bakımından Açıklanması Dolayısıyla Bazı Kelime Yapı Yolları*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- BAUER, L. (2004). *A Glossary of Morphology*. Edinburg: Edinburgh University Press.
- BENCZES, R. (2006). *Creative Compounding in English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- ÇÜRÜK, Yasemin (2017). *Türkçede Birleşik Sözcükler: İsimler*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Yeni Türk Dili Bilim Dalı).
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, M. (2002). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAIN, A. Von (2000). *Eski Türkçenin Grameri. 3. Baskı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GANIYEV, F. (2010). *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEORGE LAKOFF, M. J. (2015). *Metaforlar. Hayat, Anlam ve Dil*. İstanbul: İthaki Yayınları.

KÖVECSES, Z. (2010). *Metaphor*. Oxford: Oxford University Press.

LIEBER, R. (2010). *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.

ÖLMEZ, Mehmet (2010). “Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları”. Orhan Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 629-640.

http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/mehmet_olmez_orhon_kisi_adlari.pdf (16.04.2018).

ÖZEL, S. (1977). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PLAG, I. (2011). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

SARI, İsa (2016). Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması. *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18: 199-217

SCALISE ve BISOTTO (2011). The Classification of Compounds. *The Oxford Handbook of Compounding* (s. 34-53). Oxford: Oxford University Press.

TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d090154> (16 Nisan 2018).